

UOT: 355

Sevinc VAHABOVA

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, t.ü.f.d., dosent

vahabova1971@mail.ru

Orta əsr Təbriz şəhərinin silahsızlıq ənənələri və ordu quruculuğunda qorçı alayının yeri

Weaponry traditions of the medieval Tabriz city and place qorchiev in military system

Традиции оружейного дела средневекового города Тегриза и расположение Гвардейского полка горчиев в военной системе

Xülasə: Bədii metalışləmə sənəti müxtəlif dövrlərdə bir çox ölkələrin və xalqların bədii dekorativ incəsənətinin çöxəsrlik tarixində əsas elementlərdən biri olmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycanda başqa sənətkarlıq növləri ilə yanaşı metalışləmənin rolu daha da artır. Misgərlər, zərgərlər, dəmirçilər və silahsızlar daha gözəl şeylərin istehsalını genişləndirirlər. Bu dövrdə silahqayırma sənəti də xeyli inkişaf etmişdi. Metalışləmə sənəti Azərbaycanın başqa şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də inkişaf etmişdi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Təbrizdə Şirazın əla növ poladından şah qoşunu üçün silah hazırlanırdı. Təbriz sənətkarları metaldan odlu və soyuq silahlar, hərbi geyim, müxtəlif sənətkarlıq məmulatı, ev əşyaları hazırlayırdılar. XVII əsrin metal emalının, metalışləmənin əsas istiqaməti silah istehsalı idi. O dövrün ən məşhur silah ustaları qılinc, xəncər, qalxan, nizə, ox, yay və s. bıçaq hazırlamaqla məşğul olurdular.

Açar sözlər: metalışləmə, silahsızlıq, qılinc, qalxan, qorçilər, ordu.

Abstract: The art of metal-painting has been one of the key elements in the centuries-old history of artistic and decorative art of many countries and peoples. The art of metalworking was developed in Tabriz as in other cities of Azerbaijan. According to sources, Tabriz was preparing weapons for the Shah's army from the excellent Shiraz steel. In addition to Shiraz, Tabriz also supplied large amounts of steel and iron from Kazvin and Khorasan. The Tabriz craftsmen made metal and firearms, military clothing, various handicrafts and household goods. Most of the Tabriz population was engaged in crafts and trade. The major area of the 17th century

metalworking was the production of weapons. Cold weapons – sword, dagger, shield, spear, arrow, bow, etc. The most famous artists of the time were engaged in the preparation.

Keywords: metallizing, armament, sword, shield, wolves, army.

Резюме: Искусство росписи по металлу было одним из ключевых элементов многовековой истории художественно-декоративного искусства многих стран и народов в разные времена. Искусство металлообработки развивалось в Тебризе, как и в других городах Азербайджана. Согласно источникам, оружие было подготовлено для шахской армии превосходной стали города Шираз в Тебризе. Помимо Шираз в Тебриз также поставлялась большое количество стали и железа из Казвина и Хорасана. Тебризские ремесленники изготавливали металлическое и огнестрельное оружие, военную одежду, различные изделия ручной работы и товары для дома. Большая часть населения Тебриза занималась ремеслами и торговлей. Основным направлением металлообработки XVII века было производство оружия. Самые известные оружейники того времени занимались подготовкой холодного оружия, как мечи, кинжалы, щиты, копья, стрелы, луки и так далее.

Ключевые слова: металлообработка, оружейное дело, сабля, щит, гурчи, армия.

Yüksək sənətkarlıq, texniki peşəkarlıq və kamillik tələb edən bədii metalışləmə sənəti yalnız metallugiyanın və metalışləmənin inkişafının müəyyən mərhələlərində yarana bilər. Bu da metaldan istifadənin tarixi ilə sıx bağlı olmuşdur ki, onun izlərinə Azərbaycanda ən qədim zamanlardan başlayaraq təsadüf olunur.

Arxeoloji qazıntı və mənbələrdən məlumdur ki, Azərbaycanın qədim metallurgiya mərkəzlərindən biri olmuşdur. Mingəçevirdə, Şamaxıda, Qəbələdə və s. yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı yüzlərlə əmək alətləri, silahlar və məişət əşyaları nümunələri əldə edilmişdir. Bu tapıntılar sübut edir ki, hələ antik Alban şəhərlərində sənətkarlığın mühüm sahələrindən biri olan metalışləmə sənəti geniş yayılmışdır. Sınıflı cəmiyyətin, dövlətin, şəhərlərin yaranması, həmçinin başqa dövlətlərlə mədəni və ticarət əlaqələri metalışləmə sənəti sahələrinin daha da inkişaf etməsinə imkan vermişdir. Həmçinin qazıntılar zamanı metalışləmə sənətinə aid sənət nümunələrindən də görmək olar ki, sənətkarlar arasında getdikcə dərin ixtisaslaşma mövcud olmuş və təkamül tapmışdır.

Sənətkarlar əsrlər boyu müxtəlif sənət və peşələrini gələcək nəsillərə öyrətmişlər. Daxili və xarici iqtisadi əlaqələr, Azərbaycan ərazisindən keçən

ticarət yolları ölkənin sürətlə dünya miqyasına çıxmasına imkan verirdi. Azərbaycan sənətkarları da bu əlaqələrdən istifadə edərək istehsal etdikləri əşyaların təkmilləşməsində, onların daha da keyfiyyətli olmasında, eləcə də bəzədilməsində işlərinin əsl mənasında "ustası" olmuşlar.

Hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda qiymətli metallardan-qızıl, gümüş, tunc, mis və digər materiallardan bəzək şeylərinin hazırlanması inkişaf etmişdi. Tebrizdə xeyli mahir nəccar və xarrat çalışırdı. Nəccar və xarratlar qapı, pəncərə, yükdan, tüfəng, top qundağı, balta, yaba sapı və s. hazırlayırdılar. Tebriz şəhərinə Şirazdan başqa Qəzvin və Xorasandan da çoxlu miqdarda polad və dəmir gətirilirdi [4, s. 67].

XVI əsrdə Tebrizdə odlu və soyuq silah hazırlama sənəti yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi. Rus çarı Fyodor İvanoviç göndərilən silahlar içərisində qızıl suyuna salınmış mis qalxan haqqında qeydlər vardır. Arxiv materiallarının birində XVII əsrdə Azərbaycandan Rusiyaya aparılan silahların içərisində üzəri qızıl suyu ilə yazılmış kamanın, polad qılıncın və s. adı çəkilir [4, s.12].

Silahsızlıq sənəti özü texnoloji proses olaraq isti və soyuq silahqayırma kimi iki yerə bölünürdü. İsti silahqayırma lülə, çaxmaqdüzlətmə və qundaqşaz, soyuq silahsızlıq isə xəncər tiyəsi və xəncər qını düzəldən kimi sahələrə bölünürdü. Silahların üzərinə naxış vurmaq isə ayrıca peşə sayılırdı.

J.Tavernye yazırdı ki, Tebrizdə dəmirçi emalatxanaslarının çoxluğu və dəmir məmulatlarının hazırlanmasındakı ixtisaslaşma göstərir ki, bu sənətkarlıq mərkəzində soyuq silah istehsalı istər iqtisadi, istərsə də texnoloji baxımdan Azərbaycanın digər şəhərlərindən üstündür. Şəhərdə "Səncəran" (silah ustaları) məhəlləsi belə var idi. [8, s. 98].

Tebriz əhalisinin əksəriyyəti sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdu. Ayrı-ayrı sənətkarların xüsusi bazarlarda dükənləri vardı [4, s.12]. Məsələn, Qalayçı bazarı, Yəhər hazırlayanlar bazarı, Bıçaqçılar bazarı, Qılınc düzəldənlər bazarı, Dəmirçilər bazarı və s. Tebrizdə sənət növləri aşağıdakılardan ibarət idi: 1. xalça və palaz toxuyanlar, 2. ipək və pambıq parça toxuyanlar, 3. metal əridənlər-top, iri zəng düzəldənlər, 4. tüfəng düzəldənlər, 5. bıçaq, ülgüç düzəldənlər, 6. qılınc düzəldənlər, 7. top və tüfəng üçün qundaq düzəldənlər, 8. barıt düzəldənlər, 9. dəmirdən ox düzəldənlər, 10. kaman düzəldənlər və s. [14, s.64].

Ölkədə xeyli sənətkarın mövcudluğu və qonşu dövlətlərlə olan əlaqələr dağıdılmış şəhərlərin az müddət içərisində bərpasına imkan yaratmışdı. Bu dövrdə Tebriz, Marağa, Marənd, Xoy, Gəncə, Bakı, Şamaxı, Naxçıvan şəhərləri ölkənin mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri olaraq qalırdı. Bu mərkəzlərdə müxtəlif növ sənətkarlıq məmulatları istehsal olunurdu. XVII

əsrədə Azərbaycanda toxucu, başmaqçı, dərz, misgər, dəmirçi, dulusçu və s. kimi 44 növ peşə-sənət sahəsi var idi [6, s.71]. Y. Streysin yazdığına görə, Ərdəbildə hazırlanan qılınclar məşhur Dəməşq qılınclarından geri qalmırdı və onlar hind poladından düzəldilirdi [16, s.167].

Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, malدارlıq, əkinçilik təsərrüfatının inkişafı və zəngin xammal ehtiyatları əvvəllərində olduğu kimi, XVII yüzilliyin birinci yarısında da sənətkarlığın və ticarətin yüksəlişinə öz təsirini göstərirdi. Digər tərəfdən, sənətkarlığın və ticarətin inkişafında Azərbaycanın zəngin daxili ehtiyatları, beynəlxalq bazarda Şərq ölkələrində istehsal olunan bir sıra mallara tələbat da az rol oynamırdı.

XVII əsr metal işləmə sənətinin əsas sahəsi, silah istehsalı idi. Soyuq silahların-qılınc, xəncər, qalxan, niza, ox, yay və s. hazırlanması ilə dövrünün ən məşhur sənətkarları məşğul olurdular. Dünyanın bir çox muzeylərində müxtəlif illərə aid olan Azərbaycan və İran silahları saxlanılır.

XVI əsrdən başlayaraq və XVII əsrdə silah düzəltmə sənəti öz inkişafında yüksək səviyyəyə çatır və artıq silahların xarici formalarına da xüsusi diqqət yetirilir. Teymurilər dövrünə aid düz və enli qılınclar əvəzinə, əyri, ayparaşəkilli qılınclar meydana çıxır, onlar qızıl və gümüşlə işlənir, cürbəcür ornament, güll, qönçə, heyvan şəkilləri ilə bəzədilirdi.

Təbrizdə xeyli silahqayırma karxanaları var idi. Bunların bir hissəsi iri feodalların, ilxanların, digər hissəsi isə sənətkarların özlərinə məxsus idi. Silahqayırma işi Təbrizdə qədimdən rəvac tapmışdı. Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də ox, kaman, qılınc və s. silah növü istehsal edən sənətkarlardan əlavə xüsusi saraya məxsus silahqayırma karxanaları da var idi. Karxanalarda əsasən müharibələrdə əsir alınmış sənətkarlar işləyirdilər. Bu dövrdə səyyar sənətkarlar da var idi. Onlar qoşunla hərəkət edir, tələb olunan silah və döyüş ləvazimatını hazırlayırdılar. Məsələn, Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin 23 minlik qoşunu tərkibində dərz və çəkməçilərlə yanaşı, dəmirçilər, ox, kaman, qılınc düzəldən sənətkarlar da var idi [9, s.125]. XVI-XVII əsrlərdə sənətkarlıq XIII-XV əsrlər nisbətən daha da inkişaf edir, ayrı-ayrı sənət növləri sahəsində müəyyən texniki inkişaf nəzərə çarpırdı. Bir sıra yeni sənət növləri, o cümlədən tüfəng qayırma sənəti meydana gəlir, bəzi sənət sahəsindəki texnologiya, o cümlədən toptökmə sahəsi təkmilləşirdi. Təbrizdə istehsal olunan sənətkarlıq məmulatı artıq təkcə daxili bazarın deyil, xarici bazarların da tələbatını ödəyirdi.

Səfəvi dövründə dövlət qoşunu vilayət hakimlərinin süvari alayları və qorçı adlı nizami hərbi qvardiyadan ibarət idi. İtaliya səyyahı Ryetro della Valleyə görə, qorçı termini türk dilindəki qorumaq sözündən əmələ gəlmiş və qoruyan, gözləyən, qayğı göstərən mənasını ifadə edir [7, s.151]. "Qorçı" sözünün Azərbaycan mənşəli "qorumaq" felindən yarandığını söyləyən tə-

qiqatçıları haqlı hesab etmək olar. Qorçilər mənsub olduqları yer və tayfanın adı ilə adlanırdı: Naxçıvan qorçiləri, şamlu qorçiləri və s. Müharibə vaxtı qorçı dəstələri çox vaxt ehtiyatda (tərh) qalır, yalnız ən çətin anlarda vuruşa çıxarılırdılar. Qorçı dəstələri hökmdarı qoruyan və daim onun keşiyini çəkən etibarlı alaylar olmuşdur ki, onun üzvləri əsasən əmirzadələrdən seçilirdi. Kempfer yazırdı ki, Qorçibaş süvari qorçilərin komandiridir. Bu qorçilər kaman, niza ilə silahlanmaqla, boylu-buxunlu, şücaətli olurdu. İsgəndər bəy Münşi yüz nəfər şah qorçisinin qüvvətdə min nəfər başqa döyüşçüyə bərabər olduğunu bildirir. "Əhsənüt-təvarix"dən bəlli olur ki, şücaətli qorçı göstərdiyi xidmət müqabilində əmirlər sırasına belə daxil edilirdi [2, s.68].

Dövrün Avropa ədəbiyyatlarında qorçinin dövlət vəzifəsinə təyin edilməsinə də təsadüf edilir. Belə ki, 1539-cu ildə venesiya dojunun I Təhmasib sarayına elçi göndərdiyi Mikele Membrə yazırdı ki, 1540-cı ildə Qəzvin hakimi vəfat etdi və Şah Qəzvinə adi bir qorçini hakim göndərdi. Elçinin yazdığına görə Şah onu bu vəzifəyə cəsurluğuna görə təyin etmişdi [11, s.59]. Fəruq Sümər yazır ki, qorçilər Səfəvi xassə əsgərləri olmaqla I Şah İsmayıl tərəfindən Cığatay hərbi təşkilatı əsasında yaradılmışdır [10, s.240]. Ş. Fərzəliyev "Əhsənət-təvarix" adlı qaynağın məlumatlarına istinad edərək yazır ki, 1410-cu ildə Sultan Əhməd Cəlayir Təbrizə hücumu zamanı şəhəri qorçilər müdafiə edirdi [2, s.65-66]. Ölkənin sərhədlərinin qorunması və Şahın mühafizəsi xüsusi dövlət qvardiyası olan qorçilərə tapşırıldı [2, s.74].

XVII əsrin sonunda Səfəvilərin silah anbarlarında (qorxane) saxlanan silahlara qorçilər başçılıq edirdilər. "Təzkürətül-mülük" əsərində "libas qorçisi", "qılınc qorçisi", "xəncər qorçisi", "kaman qorçisi" və s. qorçilərlə yanaşı "nizə qorçisi" istilahi da vardır ki, ona farsca "nizədar" deyirdilər [2, s.87]. Yay, niza, qılınc, xəncər, döyüş baltaları və qalxanla silahlanmış qorçilər tayfa süvari qoşununu təşkil edirdilər [3, s.98].

Şah Abbas qoşunları əsasən qızılbaşlardan ibarət olan süvarilərdən, qulamlardan ibarət xüsusi qvardiyadan, tüfəngçilər korpusundan və topçu hissələrindən ibarət idi. Süvarilərin sayı 200 minə, qvardiyaçı qulamların sayı 10-15 minə, tüfəngçilərin sayı 12 minə çatdı. Şah Abbas ordusunun 500-ə qədər topu var idi. [3, s.243].

Oruc bəy Bayata görə ordunun əsas hissəsinin silahları qılınc və qalxandan ibarət süvarilər təmsil edirdilər. Döyüşçülər dəmirdən hazırlanmış zireh geyir, başlarına nazik metal lövhələrdən yüksək sənətkarlıqla düzəldilmiş dəbilqə qoyur və ox qabı gəzdirdilər. [3, s.100].

Yay, niza, qılınc, xəncər, döyüş baltaları və qalxanla silahlanmış qorçilər tayfa süvari qoşununu təşkil edirdilər. Şeyx Heydərin təbii etdiyi qızılbaş tacı cəsur döyüşçülərin özünəməxsus baş geyimini təşkil edirdi. Yü-

rüslər zamanı onlar yanaqları boyunca zireh qoruyucuları olan dəbilqələr taxırdılar [3, s.98]. V.F.Minorskin yazdığına görə, qorçilər başqa döyüşçülərdən fərqlənməkdən ötrü uzun biğ saxlayırdılar. Həsən bəy Rumlu Səfəvi qorçilərinin xüsusi ziehli paltar geyindiklərinin bildirir [2, s.65].

Alessandri də bu bəradə ətraflı məlumat verərək yazırdı ki, onların süvarilərinin sayı kağız üzərində olduğundan çoxdur. Atlıları sağlam, mütənəssib bədənli, boy-buxunlu və döyüşkəndirlər. Onlarda qalxan, qılınc, odlu silahlar (müskətlər) var idi. Odlu silahların lülələrinin uzunluğu 6 qarış (qarış 9 dümədir) idi və onlar çəkisi 4 unsidən (unsi 28 qramdır) bir qədər az olan qumbaralar atırlar [3, s.102].

Venesiyalı yazırdı ki, onları elə asanlıqla idarə edirlər ki, bu, nə yaz tutmağa, nə də əgər şərait tələb edərsə, yəhərlərinə bərkətdikləri qılıncdan yapışmağa mane olmur. Odlu silahı arxada gəzdirdirlər, belə ki, bir silah o birisindən istifadə edilməsinə mane olmur. O, Səfəvilərdə hazırlanan silahın yaxşı keyfiyyətdə olduğunu göstərir və qeyd edir ki, onlarda "hər hansı başqa xalqda olduğundan üstündür və yaxşı düzəldilmişdir" [2, s.104].

Adam Oleari öz əsərində əyalət hakimlərinə tabe olan hərbi dəstələrdən tüfəngçi və qulamların adlarını çəkir. O, tüfəngçilərin hər birinə ildə 200 reyhstaler verildiyini yazırdı. O, eyni zamanda, Səfəvilər ölkəsində olarkən burada qorçı, qulam və tüfəngçilər adlanan üç növ qoşun haqqında qısa da olsa məlumat vermişdir [15 s.102]. Qorçıbaşı: Bu istilah altında xüsusi şah alayının üzvləri olan qorçı dəstələrinin rəhbəri başa düşülür. Mənbələrə əsasən müəyyən etmək olar ki, dövlətin ümumi qorçıbaşından başqa ayrı-ayrı vilayətlərin, habelə hər bir qorçı dəstəsinin də öz qorçıbaşısı var imiş. Qorçıbaşının qorçilər üzərində böyük ixtiyar və səlahiyyəti olmuşdur. Müəyyən şikayəti olan hər bir qorçı yalnız qorçıbaşı vasitəsilə öz şikayətini hökmdara çatdırı bilərdi, əks təqdirdə o, qorçilikdən kənar edilirdi [2, s.63]. Həsən bəy Rumlu 813 (1410)-cü ildə Sultan Əhməd Cəlayirinin Təbrizə hücumu zamanı qorçilərin zərli paltar geyinərək, əllərində müxtəlif silahlar tutduqlarını göstərir ki, bu da hələ XV əsrin əvvəllərindən qorçilərin xüsusi geyimləri olduğu aydınlaşır [2, s.68]. Qorçilərin aşağıdakı qrupları məlumdur: 1. Ox və kaman qorçisi (qorçı-yi tir-o kaman). Bu vəzifə sahiblərin qorçı dəstələrinin vacibli üzvləri olmuşlar.

2. Qılınc qorçisi (qorçı-yi fəmsir).

3. Hərəm qorçisi (qorçı-yi hərəm).

Qorçilər yalnız qızılbaş tayfaları nümayəndələrindən təyin edilirdi. Qorçilərin fəaliyyət dairəsi təkcə taxt-tac sahibini qorumaqla məhdudlaşmırdı, onlar eyni zamanda fəal döyüşçü idilər. Qorçilərə divan tərəfindən illik məvacib təyin edilirdi [2, s.68]. XV əsrdə ordu sarayın ixtiyarındakı qoşundan və ayrı-ayrı vilayətlərdə yaşayıb yalnız müharibə vaxtı cəmlənərək öz

başçıları (sərdar) ilə birlikdə hökmdarın köməyinə yollanan döyüşçü dəstələrindən (çərik) ibarət olmuşdur. Qoşunlarda həm süvari, həm də piyada hissələr vardı.

Mənbələrdə "ordu" sözü "laşkər, qoşun", ordunu təşkil edən əsgərlər isə "mülazim, əsgər, qulluqçu, nöqər, dilavər" adlandırılmışlar, Səfəvi döyüşçülərinə "qazi, mülazim, mürid" deyilirdi. Döyüşçülərə illik məvacib verilir ki, bu da "ordu divanı" (divan-i laşkər) tərəfindən icra olunurdu.

Ordu ayrı-ayrı dəstələrə bölünmüşdü. Silahlar arasında qılınc, xəncər, ox, kaman, tüfəng, balta, gürc və qaladağdan silahlar- rəadə, mancanaq da vardı. Ağqoyunlu və Səfəvi ordusu az da olsa, topla silahlanmışdı. Silahlar silah anbarında (qurxanə) saxlanılır. Qurxanəyə xüsusi başçılar (cəbbadlar) rəhbərlik edirdilər. Həsən bəy Rumlu yazır ki, Qara Yusif, Cahənşah və Cüneyd Səfəvinin döyüşçülərinin əksəriyyəti zirehli-cövşənpuş idilər. Kəcim adlı örtük də döyüş libasları arasında daxil idi [2, s.72]. Mənbələrdə "topçubaşı" istilahı yalnız topçular dəstəsinin başçılarına deyil, habelə top-tökmə ustalarının rəhbərinə deyilmişdir.

XVI-XVII əsrlərdə sənətkarlıq XIII-XV əsrlərə nisbətən daha da inkişaf edir, az da olsa ayrı-ayrı sənət növləri sahəsində müəyyən texniki inkişaf nəzərə çarpırdı. Bir sıra yeni sənət növləri, o cümlədən tüfəngsazlıq sənəti meydana gəlir, bəzi sənət sahəsindəki texnologiya (o cümlədən toptökmə sahəsində təkmilləşirdi. İstehsal olunan sənətkarlıq məmulatı artıq təkcə daxili bazarın deyil, xarici bazarların tələbatını da ödəyirdi. Fərdi şəkildə işləyən sənətkarların üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, karxanalarda işləyən sənətkarların da sayı artırdı.

Təbriz sənətkarları metalдан odlu və soyuq silahlar, hərbi geyim, müxtəlif sənətkarlıq məmulatı hazırlayırdılar. Hazırda dünyanın bir çox müzeylərində Azərbaycanda hazırlanmış odlu və soyuq silah növləri saxlanılır. Lakin onların üzərində hansı şəhərdə hazırlandığı yazılmadığı üçün istehsal olunduqları yerləri təyin etmək çətindir.

Ədəbiyyat

1. Bəyani X. Tarixə-nezami-ye İrən dər daure-ye Səfəvi. Tehran, h.1353, 593 s.
2. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. (Həsən bəy Rumlunun "Əh-sənüt-təvərix" əsəri üzrə). Bakı, 1983, 151 s.
3. Həsənəliyev Z. XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələri. Bakı, 2007, s. 344.
4. Quliyev H, Tağızadə H. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, 1968, 106 s.
5. Məhəmməd Həsən xan Səniüddövlə. Mərat-ül-boldane Nəseri, I cild, Tehran, 1294 hicri 1877

6. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2002, 271 s
7. Musəvi T.M. orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVII əsrlər). Bakı, 1997, 237 s
8. Onullahi S.M. XIII-XVIII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982, 279 s
9. Sümer Faruk. Safevi dövlətinin quruluşu və inkişafında Anadolu türklərinin rolu. Ankara, 1977, 265 s
10. Təzkiyətül-mülük. Tehran hicri 1378-miladi 2000, 87 s.
11. Venesiyalılar Şah I Təhməsin sarayında. İngilis dilindən tərcümə, ön söz. Giriş və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü O. Əfəndiyevindir. Bakı, 2005, 127 s
12. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку, 1980, 189 с.
13. Минорски В.Ф.. Tarix-i Təbriz. Tərcümə və təşəyye-ye Əbdüləli Karəng Tehran, 1337
14. Олгарий А. Описание путешествий Московию в Персию и обратно. СПб-1906, 494 с.
15. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Пер. Э.Бородиной. СОЦЭКГИЗ, 1935, 415 с.